

УДК 37.011.31”19”

**ВІДОБРАЖЕННЯ АВТОРИТЕТУ ВЧИТЕЛЯ
В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ГРОМАДЯН РАДЯНСЬКОГО
СОЮЗУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

С. Ю. Юткало

*Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут» (Харків, Україна)*

E-mail: s.yutkalo@khai.edu

**THE REPRESENTATION OF THE TEACHER'S AUTHORITY
IN PUBLIC LIFE OF SOVIET CITIZENS
IN THE SECOND HALF OF THE XXTH CENTURY**

S. Y. Yutkalo

*National Aerospace University – Kharkiv Aviation Institute
(Kharkiv, Ukraine)*

На основі вивчення широкого кола джерел у статті висвітлено уявлення про авторитет учителя в суспільному житті громадян Радянського Союзу другої половини ХХ століття. На підставі аналізу нормативної бази досліджуваного періоду визначено, що влада Радянського союзу приділяла велику увагу авторитету вчителя, підтримці його позитивного образу в суспільстві. Високе значення ролі вчителя для суспільства підкреслюється увагою перших осіб держави до педагогічної спільноти. Уряд нагороджував кращих учителів та педагогічні колективи, надавав почесні звання, збільшував заробітну плату вчителів у декілька разів, а щорічна оплачувана відпустка зросла до 48 робочих днів.

Проаналізовано з точки зору виявлення образу вчителя та його авторитету літературні твори та художні кінофільми, дії яких відносяться до досліджуваного періоду. Можна стверджувати позитивність образу, що виявляється через демонстрацію відносин учня та педагога, заснованих на взаємоповазі, довірі, моральних цінностях.

З'ясовано, що у 80-ті роки ХХ століття соціальне становище вчителя суттєво змінилось на гірше, а розпад СРСР спричинив недостатнє фінансування освітньої

галузі, затримку зарплат, відтік маси вчителів у інші сфери, постійну наявність відкритих вакансій у середніх школах.

Зроблено висновок, що упродовж другої половини XX століття інтерес до особистості вчителя то зростав, то знижувався. Влада реалізовувала низку заходів, спрямованих на підвищення авторитету вчителя, престижності професії вчителя, покращення умов життя освітян, через ЗМІ, кінематограф та публіцистичні нариси створювався позитивний образ учителя.

Ключові слова: авторитет, учень, учитель, уряд СРСР, суспільне життя.

The article highlights the idea of the teacher's authority in public life of the citizens of the USSR in the second half of the XXth century. Based on the analysis of the normative base of the period under investigation, it is determined that the government of the Soviet Union paid great attention to the authority of the teacher, supporting his positive image in society: rewarding the best teachers and teaching groups, awarding honorary titles, increasing teachers' salaries several times, and annual paid leave grew up to 48 working days.

The article analyzes from the point of view of revealing the image of the teacher and his authority literary works and feature films whose actions pertain to the period under study.

It is established that in the 1980s the social situation of the teacher changed significantly for the worse, and the disintegration of the USSR caused insufficient funding for education, delayed wages, the outflow of teachers to other spheres, and the constant availability of open vacancies in secondary schools.

It is concluded that during the second half of the XXth century, interest in the personality of the teacher grew and fell. The authorities implemented a number of measures aimed at increasing the authority of the teacher, the prestige of the teacher's profession, improving the living conditions of teachers, through the media, cinematography and publicistic essays, a positive image of the teacher was created.

Keywords: authority, pupil, teacher, government of the USSR, public life.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасних умовах педагоги мають приділяти особливу увагу авторитету вчителя, адже саме авторитет є важливою умовою, яка сприяє формуванню та підтримці в учнів різного віку та студентів мотивації навчання, інтересу до предмета, підвищенню їхньої творчої та навчально-пізнавальної активності. Значення проблеми авторитету педагога особливо зросло у зв'язку зі змінами, які відбуваються в сучасному суспільстві й освіті. У пошуках ефективних шляхів вирішення цієї проблеми доцільно звернутися до суспільного життя громадян СРСР другої половини XX століття, оскільки в цей період було висловлено багато цікавих ідей щодо авторитету вчителя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд історико-педагогічної літератури засвідчує, що останнім часом збільшилась кількість досліджень проблеми авторитету вчителя. Так, її окремі аспекти

вивчалися у контексті проблеми вчительства в історії педагогіки (М. Богуславський, Е. Дніпров, І. Елліс, І. Лельчицький, К. Юр'єва). Деякі питання розглядалися в контексті авторитету вчителя і стиля педагогічної взаємодії (І. Андриаді, М. Бахтін, Ф. Гоноболін, О. Гончар, В. Зеньковський, В. Сухомлинський). Певні проблеми було відображено в дослідженнях присвячених професіоналізму вчителя в педагогічному вимірі (Є. Білозерцев, О. Бодальов, В. Гриньова, В. Кан-Калік, І. Кон).

Однак питання авторитету вчителя у другій половині ХХ століття не були досі предметом спеціального вивчення.

Мета статті: на основі вивчення науково-педагогічної і художньої літератури, кінематографічних творів узагальнити досвід відображення авторитету вчителя в суспільному житті громадян СРСР другої половини ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Як прояв уваги до проблеми авторитету вчителя владою було означено курс на поліпшення умов праці вчителя, а саме: уведено систему державного заохочення кращих учителів (присвоєння почесного звання «Заслужений вчитель», нагородження значком «Відмінник народної освіти», орденами та медалями, нагородження педагогічних колективів почесними грамотами тощо); велось активне розповсюдження через ЗМІ інформації про роль вчителя у суспільстві, через кінематограф, публіцистичні нариси, створювався його соціально позитивний образ.

Так, у 1964 році було збільшено заробітну платню вчителя у середньому на 25%, а з 1 вересня 1972 року – ще на 21%, при цьому була усунена різниця в оплаті міських та сільських учителів, а також учителів, які працюють у старших та молодших класах. Крім того, додатково почали оплачувати класне керівництво, перевірку учнівських зошитів, завідування навчальними кабінетами, керівництво позашкільними гуртками [2].

Посилювалась трудова мотивація вчителя, його професійні домагання через запровадження додаткових бонусів. Так, підвищену заробітну платню отримували вчителі, яким було присвоєно почесне звання «Заслужений учитель» або які здобули науковий ступінь. Крім того, вчитель отримав право на щорічну оплачувану відпустку, значно більшу за тривалістю, ніж у працівників будь-якої іншої галузі (48 робочих днів), а вчителі сільських шкіл мали право безкоштовного отримання житла, опалення, електроенергії.

Позитивний імідж учителя у суспільстві цілком співпадає із глибокими переконаннями у «вірності курсу партії та керівництва» серед вчительської спільноти. Підтвердженням тому став аналіз низки публіцистичних джерел того часу. Зокрема, у праці С. Х. Акбієва [1] авторитет учителя висвітлюється через усвідомлене визнання учнями керівної ролі педагога в їхньому навчанні, освіті та вихованні, а також визнання достоїнств його навчально-виховного впливу [1, с. 5]. Узагальнюючи думки низки звичайних учителів, автор розширює поняття вчительського авторитету, визначаючи умови його формування серед сучасних учнів:

- учитель має завжди здобувати новинки у галузі викладання «свого» предмету (вчитель літератури школи № 3 м. Хасав-юрт Р. В. Гац);
- учитель не повинен обмежувати своє спілкування з дітьми уроками, він має якомога частіше бувати з учнями у позаурочний час (заслужений вчитель ДАРСР В. М. Колеснікова);
- учитель має бути ознайомленим із побутом та позашкільними інтересами своїх вихованців (відмінник народної освіти РРФСР І. Х. Шарикова);
- учитель має бути неупередженим щодо оцінювання учнів, а також у жодному разі не ображати їхню людську гідність (вчитель Аксакаєвської середньої школи З. М. Махмудова).

Такі вчительські рекомендації щодо досягнення авторитету серед учнів та їхніх батьків цілком підтверджуються у висловлюваннях учнів. При цьому розуміння суті авторитету вчителів різняться у школярів молодших, середніх та старших класів. Так, молодші школярі звертають увагу на зовнішній вигляд учителя, його ввічливість. У середніх класах учні до якостей авторитетного вчителя відносять здебільшого характерні особистісні риси: вимогливість, справедливість, чуйність, правдивість. Старшокласники у визнанні вчителя авторитетним зміщують акцент на знання ним свого предмету, енциклопедичність світогляду, сміливість та принциповість. Авторитет особистості вчителя часто стає причиною вибору випускником школи майбутнього фаху, пов'язаного з педагогікою. Зокрема, у праці Д. Самуйленкова [6] представлено спогади про вчителів студентів педагогічних вишів того часу, в яких улюблені вчителі згадуються так «він, як ніхто, любив свій предмет, любили його і ми»; «її любов до свого предмету, до всього кращого передавалась і нам...», водночас формальне ставлення вчителя до своєї справи також не

лишається поза увагою вихованців. Про таких учителів учні пишуть: «літератор лише з нетерпінням чекав дзвінка з уроку. Нічого корисного він не намагався нам дати...», «географ була надто легковажною, не усвідомлювала змісту своєї роботи, вона така ж «зубрівка», як і ми...», «вчителька німецької мови сама погано знала свій предмет, і нас іноді вводила в оману...» [6, с. 155]. Таким чином, слід зазначити, що однією з найважливіших якостей авторитетного вчителя учні вважають його ґрунтовні професійні знання і вміння передати їх своїм вихованцям. Неабиякого значення для авторитетного вчителя, за думкою учнів, є виявлення ним вимогливості в підготовці до уроків. Підтвердження цього знаходимо в таких характеристиках учителів з боку учнів: «він був суворим, але, не зважаючи на це, улюбленим учнями. Для нього не існувало «любимчиків», а всі були рівними...», «він був суворим, завжди вимагав виконання домашніх робіт, у нього було неможливо списати контрольну роботу. За невиконання домашнього завдання або за погану поведінку він посварить, але вміло» [6, с. 161–162]. У тісному зв'язку з вимогливістю для визнання авторитету вчителя стоїть його вміння підтримувати дисципліну в класі під час занять. Несформованість цієї професійно важливої якості учні одразу помічають: «уроки її проходили з гамом та шумом, у класі учні розмовляли та сміялись. Новий навчальний матеріал вона пояснювала, читаючи книгу. Вона постійно скаржилась директору на учнів за неповагу до неї, але це нічого не давало...» [6, с. 165].

Цікавим джерелом для пізнання дійсності (у нашому випадку педагогічної) вважаємо художню літературу та кіно. Слід зазначити, що художні твори про школу сприймаються як джерела історико-педагогічного знання, звернення до них дозволяє уявити представника певної епохи. З приводу цього С. Чабанова зазначає: «Діяльність конкретного педагога в художньому зображенні постає як явище унікальне, таке, що втілює неповторні риси його особистості, дозволяє визначити фактори, що сприяють або заважають становленню авторитету вчителя серед учнів, колег у навчально-виховному просторі школи» [7, с. 127]. Значущим фактором для аналізу літературних та кінематографічних праць є те, що в художніх творах учитель та його дії представлені у вигляді точок зору героїв-учнів або очима письменника, котрий пережив досвід особистих взаємин із учителем. Універсальність та унікальність педагогічної діяльності, проаналізована через множину

ситуацій, представлених у творах, дозволяє визначити сутність авторитету вчителя.

Оскільки для нашої роботи важливим є представлення образу авторитетного вчителя у визначений часовий період, уважаємо доречним проаналізувати ті літературні твори та кінофільми, в яких виявлено образ учителя та його авторитет. Прикладом тому може стати твір А. Кузнецової «Земний уклін» [4], у якому порушується питання особистісного авторитету вчителя, підґрунтям якого стає людяність молодого вчителя історії Миколи Михайловича Грозного, який у кожному учневі вбачає особистість з особливими інтересами, життєвими обставинами, особливостями характеру. Виявляючи в різних обставинах такі важливі якості як здатність до самоаналізу, самокритики, делікатність, вчитель стає непересічною особистістю для наслідування. Однак для багатьох учителів авторитет Грозного був тяжким тягарем. Прикладом зіткнення двох поглядів на авторитет учителя стає конфлікт між Грозним та молодою вчителькою Світлою Іванівною, через «діяльність» якої одна з кращих учениць хотіла переходити до іншої школи. Микола Михайлович дає своїй колезі настанову у вигляді важливих «табу» кожного вчителя: «Якщо у вас виникає конфлікт з учнем, ніколи не намагайтесь владнати його у присутності класу. Поговоріть з ним один на один, і ви завжди знайдете вірний підхід. Ніколи не кричіть на учнів. Коли вчитель кричить, клас на боці того, на кого кричать, і завжди проти вчителя. Учитель знищує свій авторитет» [5, с. 213].

Яскравим прикладом кінематографічного мистецтва цього періоду став фільм «Доживемо до понеділка» (1968 р.), знятий за сценарієм Г. Полянського. Ця картина викликала і викликає нині жваве обговорення на сторінках преси та Інтернет-сайтах. Причиною такої популярності став сюжет, в якому, крім мотиву неофіційного наставництва авторитетного вчителя Іллі Семеновича над молодою вчителькою англійської мови Наталією Сергіївною, порушується питання честі вчителя-професіонала, який не має права говорити, порушуючи норми мовлення, ставити в чергу «за другорядністю» сучасних авторів, обурюватись на учнів за їхню щирість у висловлюваннях.

Таким чином, аналізуючи образ учителя періоду другої половини ХХ століття, можна стверджувати його позитивність, що виявляється через представлення у мистецьких творах відносин учня та педагога, заснованих

на взаємоповазі, довірі, моральних цінностях. Слід зазначити, що така ситуація в літературі та кіно відображає історичну дійсність.

Ступінь суспільної значущості професії вчителя у другій половині ХХ століття було досліджено у праці І. Пашковської [5]. Дослідниця зазначає, що із 502 опитаних учителів 452 особи вважали професію вчителя престижною на державному рівні, пояснюючи свою думку тим, що влада всіляко підтримує вчительську спільноту.

У 80-ті роки ХХ століття соціальне становище вчителя СРСР суттєво змінилось, що було пов'язане з низкою «застійних явищ»: дією так званої «залізної завіси», яка заважала знайомитись із досвідом інших країн у будь-якій галузі науки, господарства, культури; подвійної моралі тощо. Виховання «комуністичної моралі» у школах набувало цинічних рис, оскільки перестало підкріплюватись особистісними цінностями: з трибун лунали гасла комуністичних ідей, а життєві реалії виявляли тотальний дефіцит, злиденність існування. Водночас спосіб життя представників влади та комсомольських ватажків визначався подвійною мораллю: для народу – ідейні гасла щодо світлого майбутнього, для себе – «комунізм як достаток для своєї сім'ї». Оскільки вчителі завжди були носіями офіційної моралі в суспільстві, їхній авторитет став стрімко падати. Статистичні дані, наведені у дослідженні Ф. Зиятдінової [3], свідчать, що в кінці 80-х років ХХ століття професію вчителя вважало престижною лише 4,6% учнів та 2,5% їхніх батьків, а в дослідженні С. Чабанової [7, с. 123–124] йдеться про те, що у цей період майже 40% учителів зі стажем були готові при нагоді змінити професію. Крім того, змінювались не на краще професійно-педагогічні орієнтації випускників шкіл: майже половина (45,1%) опитаних зазначила, що «не обиратимуть професію вчителя». Досліджуючи причини такої неповаги до педагогічної праці, автор зазначає, що половина учнів (47,2%) відзначила «відсутність особистісних контактів між учителем та учнем», а доросла аудиторія опитуваних акцентувала увагу на незадовільній матеріально-технічній базі шкіл, недостатній заробітній платні вчителя тощо.

Здобуття Україною незалежності спричинило сплеск ентузіазму в педагогічній спільноті, що детермінувався проголошеними принципами демократизації, гуманізації освіти, її варіативності, альтернативності та національного характеру. Однак, недостатнє фінансування освітньої галузі не лише призвело до зменшення вкладень у матеріальну базу шкіл, затримки зарплат, відтоку маси учителів, але й стало поштовхом до

виникнення альтернативних форм освітніх послуг (курси, приватні школи, репетиторство тощо). Ще однією проблемою такого стану шкільної освіти стала постійна наявність відкритих вакансій у середніх школах, а наслідком цього – досить невисокі вимоги як до вчителів, що претендували на ці вакансії, так і до абітурієнтів та студентів педагогічних вишів. Така ситуація спричинила низький стан культури професійної діяльності серед учителів, негативні виявлення соціального стану педагогів, їхню незадоволеність професією.

Висновки й перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Упродовж другої половини ХХ століття спочатку спостерігається значне зростання інтересу влади до особистості вчителя, що виявляється у реалізації низки заходів, спрямованих на привертання уваги суспільства до вчительської праці та покращення умов життя освітян. Таке позитивне ставлення до вчителя з боку суспільства зумовило значне зростання авторитетності його праці, активності наслідування особистісних рис учителів молоддю, орієнтації значної частини молоді на здобуття професії вчителя. Наприкінці зазначеного періоду простежувалася тенденція поступового послаблення авторитету вчителя в суспільстві. У подальших дослідженнях плануємо проаналізувати протоколи засідань педагогічних рад при райвно, конференцій, нарад директорів шкіл, учителів, що стосувалися проблеми авторитету вчителя другій половині ХХ століття.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Акбієв С. Х. Авторитет учителя / Акбієв С. Х. – Махачкала : Дагпедгиз, 1979. – 91 с.
2. Елліс І. О. Проблема поняття «образ учителя» як об'єкт досліджень вітчизняних та зарубіжних педагогів / І. О. Елліс, В. Ю. Левченко // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. пр. / [за заг. ред. проф. В. І. Євдокимова і проф. О. М. Микитюка]. – Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2013. – Вип. 39. – С. 57–61.
3. Зиятдинова Ф. Г. Социальное положение учителя / Ф. Г. Зиятдинова // Социологические исследования. – 1990. – № 1. – С. 65–70.
4. Кузнецова А. Земной поклон : Повести / А/ Кузнецова. – М. : Сов. писатель, 1979. – 511 с.
5. Пашковская И. Н. Социально-педагогические основы профессионального самоопределения педагога : дис... доктора пед. наук : 13.00.01 / Пашковская Ирина Николаевна. – СПб., 2002. – 345 с.
6. Самуйленков Д. Ф. Мастерство, педагогический такт и авторитет учителя / Самуйленков Д. Ф. – Смоленск : Смоленское книжное изд-во, 1961. – 213 с.
7. Чабанова С. С. Феномен авторитета учителя в отечественной педагогике второй половины XIX–XX вв.: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Светлана Сергеевна Чабанова. – М., 2011. – 276 с.

REFERENCES

1. Akbiev S. H. Avtoritet uchitelya [Teacher's authority] / Akbiev S. H. – Mahachkala : Dagpedgiz, 1979. – 91 p.
2. EllIs I. O. Problema ponyattya «obraz uchitelya» yak ob'ekt doslidzhen vitchiznyanih ta zarubizhnih pedagogiv [The problem of the concept of “image of the teacher” as an object of research of domestic and foreign teachers] / I. O. EllIs, V. Yu. Levchenko // Zasobi navchalnoyi ta naukovo-dosiIdnoyi roboti : zb. nauk. pr. / [za zag. red. prof. V. I. Evdokimova i prof. O. M. Mikityuka]. – Hark. nats. ped. un-t imeni G. S. Skovorody – Harkiv : HNPU imeni G. S. Skovorodi, 2013. – Vip. 39. – P. 57–61.
3. Ziyatdinova F. G. Sotsialnoe polozhenie uchitelya [The social situation of the teacher] / F. G. Ziyatdinova // Sotsiologicheskie issledovaniya. – 1990. – № 1. – P. 65–0.
4. Kuznetsova A. Zemnoy poklon : Povesti / A. Kuznetsova. – M. : Sov. pisatel, 1979. – 511 p.
5. Pashkovskaya I. N. Sotsialno-pedagogicheskie osnovyi professionalnogo samoopredeleniya pedagoga [Socio-pedagogical basis of professional self-determination of a teacher] : dis... doktora ped. Nauk : 13.00.01 / Pashkovskaya Irina Nikolaevna. – SPb., 2002. – 345 p.
6. Samuylenkov D. F. Masterstvo, pedagogicheskiy takt i avtoritet uchitelya [Mastery, pedagogical tact and authority of the teacher] / Samuylenkov D. F. – Smolenskoe knizhnoe izd-vo, 1961. – 213 p.
7. Chabanova S. S. Fenomen avtoriteta uchitelya v otechestvennoy pedagogike vtoroy poloviny XIX–XX vv. [The phenomenon of the teacher's authority in the Russian pedagogy of the second half of the XIX-XX centuries.] : dis. ... kand. ped. Nauk : 13.00.01 / Svetlana Sergeevna Chabanova. – M., 2011. – 276 s.